

Professionele autonomie

in het onderwijs

In een tijd waarin vraagsturing een steeds belangrijker begrip wordt in onderwijs en zorg kunnen wij ons afvragen tot hoever die vraagsturing reikt. Zijn wij als professionals in staat adequaat antwoord te geven op alle hulpvragen die ons bereiken en moeten wij dat wel? Of moeten wij ons telkens weer afvragen waar de grens ligt tussen wat er wordt gevraagd en wat er op grond van onze competentie kan worden geboden. Rob Boerman verkent deze materie en gaat op zoek naar mogelijke antwoorden op deze vragen.

Inleiding

Medewerkers in het onderwijs handelen vaak zeer zelfstandig. Dagelijks komen ze in hun les-, behandel- en begeleidingspraktijk voor vragen en problemen te staan die om een snelle en adequate aanpak vragen. Leraren en ambulante begeleiders zijn goed opgeleid, ze bezitten de vereiste competenties van het beroepsprofiel en willen doorgaans met hun handelen het goede bevorderen en het kwade vermijden. Kortom, deze professionals zijn in staat om zelfstandig hun beroep uit te oefenen. En dat vinden de genoemde professionals zelf ook. Ze staan er vaak op om zelfstandig en zonder het afleggen van verantwoording hun vak uit te oefenen met een beroep op hun professionele autonomie.

In dit artikel wordt onderzocht wat die professionele autonomie is en wat de betekenis daarvan is voor de dagelijkse beroepsuitoefening van de leraar, de ambulante begeleider en andere werkers in het (speciaal) onderwijs.

MEDEWERKERS IN HET ONDERWIJS HANDELEN

VAAK ZEER ZELFSTANDIG

Belangrijke vervolgvraag is wat leerlingen en hun ouders merken van de professionele autonomie van de leraar en welke waarde zij daaraan kunnen ontleen. Ouders doen een beroep op de leraar en de ambulante begeleider omdat ze weten dat hun kind wordt belemmerd door een handicap. Ze verwachten concrete antwoorden op hun vragen. Daarbij komen wensen aan de orde als "leer mijn kind lezen dit jaar", "ik wil dat mijn kind straks naar de havo kan", "mijn kind hoeft de dingen die hij moeilijk vindt niet meer te doen op school" of "zorg dat mijn dochter straks een stage heeft bij een kapperszaak".

Aan de hand van de autonomieopvatting in de medische praktijk worden een aantal kenmerken van professionele autonomie beschreven. De autonomie die in het begrip is opgenomen verwijst naar een vorm van vrijheid en er wordt dan vervolgens nagegaan wat die vrijheid dan kan zijn die dit begrip aan de beroepsbeoefenaar geeft en welke regels het mogelijkwerijns oplegt aan de leraar en de ambulante begeleider.

De Wet op de beroepen in de individuele gezondheidszorg, de Wet BIG (1993), regelt de zorgverlening door beroepsbeoefenaren zoals GZ-psychologen en logopedisten. De deskundigheid van de geregistreerde beroepsbeoefenaren is hierdoor voor iedereen herkenbaar. Voorts geeft de wet BIG onder andere grenzen aan van de behandelvrijheid van de beroepsbeoefenaren. Met de Wet op de beroepen in het onderwijs (2004) en de publicatie van de bekwaamheidseisen voor leraren (2004/2005) worden ook leraren en ambulante begeleiders geconfronteerd met een beroepskader. Door deze ontwikkelingen is een onderzoek naar de betekenis van het begrip professionele autonomie actueel.

Eerder (VHZ 43-2) is in dit tijdschrift aandacht besteed aan de rol en betekenis van de leraar en/of de ambulante begeleider bij de opstelling van een handelingsplan. Dit artikel kan worden gezien als een vervolg daarop.

Wat is professionele autonomie.

Professionele autonomie is een begrip dat doorgaans in verband wordt gebracht met de medische praktijk. Het beschrijft daar de diagnostische en therapeutische vrijheid van artsen, de verhouding tot de beroepsstandaarden (protocollen) en de relatie tussen arts en patiënt. Ten aanzien van de diagnostische en therapeutische vrijheid is het beginsel voor deze beroepsgroep dat er geen reglementaire beperkingen worden opgelegd bij de keuze van middelen die aangewend moeten

worden voor het stellen van een diagnose dan wel het uitvoeren van een behandeling. Het betekent echter niet dat hij volledige vrijheid geniet in zijn medisch handelen. Integendeel. Er zijn protocollen opgesteld door de beroepsgroep waarin voor vergelijkbare situaties is vastgelegd hoe de arts dient te handelen. Dat betekent dat de beroepsgroep een 'autonomiestandaard' heeft ontwikkeld voor artsen. In deze protocollen wordt omschreven – op basis van ervaringen ('practice based') en onderzoek ('evidence based') – hoe artsen behoren te handelen bij bepaalde vragen. Op die manier zijn professionals uit dezelfde beroepsgroep te herkennen; ze gaan op dezelfde manier met bepaalde hulpvragen om.

In de relatie met de patiënt zien we bij de realisatie van de professionele autonomie eerder een omgekeerde situatie. Een arts behoort in zijn handelen te laten zien dat hij de eed of belofte nakomt om mensen te helpen genezen door te handelen volgens de regels van de praktijk. Dat betekent dat hij in het gesprek met de patiënt en bij de vragen, wensen en verwachtingen van de patiënt op grond van zijn professionele autonomie beperkend en grenzenstellend kan optreden. Op grond van de eed of code zal de arts niet op alle wensen en verwachtingen kunnen ingaan. Immers, die wensen en verwachtingen van de patiënt waarmee het welzijn van de patiënt schade zal oplopen, of belangen van anderen direct worden geschaad zullen door de arts behoren te worden afgewezen. Juist zijn professionele autonomie geeft de arts het recht om grenzen te stellen. Het betekent echter niet dat de arts ook zondermeer handelingsvrijheid heeft tegenover de patiënt. Zonder toestemming van de patiënt kan een medisch onderzoek of een medische behandeling niet plaatsvinden.

Voor het ontwikkelen van professionele autonomie zijn richtlijnen onontbeerlijk. Bij de uitwerking van het begrip zoals het door artsen wordt gehanteerd zien we dat artsen in hun handelen de afgelegde eed en de ontwikkelde protocollen tot uitdrukking brengen. Zij behoren daarbij de beslissingen die zij nemen en waarop hun handelen is gebaseerd te kunnen verantwoorden naar de patiënt, naar de instelling (bijvoorbeeld het ziekenhuis of het gezondheidscentrum) en naar hun collega's.

In het algemeen kunnen we nu constateren dat het begrip professionele autonomie verschillende kanten kent:

- de professionele autonomie beschermt de professional tegen inperkingen door de overheid of de instelling die een correcte professionele uitoefening schaden
- de professionele autonomie beschermt de cliënt tegen eigen onaanvaardbare wensen of doelstellingen
- de professionele autonomie schrijft voor dat een handeling alleen plaats vindt na toestemming van de cliënt
- professionele autonomie is gebaseerd op algemeen geldende regels van een bepaalde beroepsgroep veelal vastgelegd in een eed en in protocollen.

Professionele autonomie betekent dat de regels waaraan de professional gehoorzaamt, worden uitgemaakt door de beroepsgroep waarvan ze deel uitmaken. De mate waarin de kennis en ervaring in het beroep groeit, bepaalt in welke mate een professional in staat is verantwoordelijkheid te nemen en te dragen voor de beroepsuitoefening. Iemand die deel wil uitmaken van een beroepsgroep legt zichzelf die regels op. Professionele autonomie betekent strikt jezelf de regels opleggen van die beroepsgroep. Je houdt je aan de spelregels die bij het beroep horen.

Vast onderdeel van die regels zijn twee basisregels:

- het kwade vermijden en het goede bevorderen
- de cliënt goed informeren en vooraf om toestemming vragen.

PROFESSIONELE AUTONOMIE BETEKENT STRIKT JEZELF DE REGELS OPLEGGEN VAN DE BEROEPSGROEP

Professionele autonomie in het onderwijs.

In ons onderwijs speelt het begrip professionele autonomie op dit moment een beperkte rol als we afgaan op bovenstaande analyse. Immers, voor een professionele autonomie zijn regels nodig die door de beroepsgroep zijn opgesteld. Dit is voor de grootste beroepsgroep in het onderwijs, de leraren, tot op heden niet het geval geweest. De afgelopen jaren is dat echter wel gerealiseerd door en voor onder andere pedagogen/psychologen, maatschappelijk werkenden en logopedisten (wet BIG). Zij hebben al ervaring opgedaan met het omgaan met deze voorschriften en de interpretatie daarvan door middel van intercollegiale toetsing in de kwaliteitskring. Voor leraren worden naar verwachting de bekwaamheidseisen in de eerste helft van 2005 in het Staatsblad gepubliceerd. De Wet op de Beroepen in het Onderwijs regelt dit. Als gevolg van deze wet heeft de Stichting Beroepskwaliteit Leraren (www.lerarenweb.nl) in opdracht van het Ministerie van Onderwijs zeven competenties voor het beroep van leraar geformuleerd. Zij zijn koersbepalend voor de opleiding en voor het onderhouden van de bekwaamheid tijdens de loopbaan.

Er wordt uitgegaan van competenties die zijn afgeleid van de vier beroepsrollen: de interpersoonlijke, pedagogische, vakinhoudelijke & didactische en de organisatorische beroepsrol. Deze rollen zijn in vier beroepssituaties (met leerlingen, met collega's, in de omgeving en met zichzelf) tegen het licht gehouden, wat tot zeven beschreven competenties heeft geleid:

1. Interpersoonlijke competentie: Leiding geven en zorgen voor een goede sfeer van omgaan met en samenwerking tussen leerlingen.
2. Pedagogische competentie: zorgen voor een veilige leeromgeving en bevorderen van persoonlijke, sociale en morele ontwikkeling.
3. Vakinhoudelijke en didactische competentie: zorgen voor een krachtige leeromgeving en bevorderen van het leren.
4. Organisatorische competentie: zorgen voor een overzichtelijke, ordelijke en taakgerichte sfeer en structuur in de leeromgeving.
5. Competent in samenwerken in een team: zorgen dat het werk afgestemd is op dat van collega's; bijdragen aan het goed functioneren van de schoolorganisatie.
6. Competent in samenwerken met de omgeving: in het belang van de leerlingen een relatie onderhouden met ouders, buurt, bedrijven en instellingen.
7. Competent in reflectie en ontwikkeling: zorgen voor de eigen professionele ontwikkeling en de professionele kwaliteit van de beroepsuitoefening.

EEN BEROEPSPROFIEL BEHOORT VOORAL EEN STEUN IN DE RUG TE ZIJN EN GEEN CONTROLEMIDDEL

Daarnaast worden voor de leraar in het Speciale Onderwijs twee verdiepingdimensies gegeven:

- A. professionele beroepshouding en kwaliteiten:** de leraar sluit aan op de meergelaagdheid van de leerling. Dit betekent dat hij een goede balans heeft gevonden tussen instrumentele, communicatieve en normatieve professionaliteit. Instrumentele professionaliteit verwijst naar effectief handelen, de communicatie professionaliteit naar goed samenwerken en de normatieve professionaliteit naar het aansluiten op zelfbeeld en identiteitsontwikkeling van de leerling. De leraar kan alleen in het Speciaal Onderwijs (blijven) werken als hij in staat is gezond met zichzelf om te gaan (fysisch en psychisch).
- B. diepgang in kennistoepassing en kennisontwikkeling:** de leraar heeft praktische, methodische en theoretische kennis met betrekking tot de leerling en leren. Met betrekking tot de schoolvakken is het vereiste kennisniveau afhankelijk van doelgroep en

leeftijdsniveau. De leraar hanteert de cyclus van diagnosticerend onderwijzen in zijn werk en sluit daarbij aan op de bijzondere hulpvragen van leerlingen. Hij werkt vanuit het besef dat er geen sprake kan zijn van een diagnose-recept-aanpak en dat hij individueel maatwerk moet leveren. Hij werkt daarbij interdisciplinair.

Ten slotte is voor de ambulant begeleider in dit kader ook een competentieprofiel beschreven dat aansluit op de bekwaamheidseisen voor leraren. Voor de ambulant begeleider zijn de vier oorspronkelijke contexten verbreed tot een zevental beroepssituaties en zijn de vier beroepsrollen anders gedefinieerd.

De beroepssituaties voor een ambulant begeleider zijn:

- Werken met individuele speciale leerlingen in de reguliere onderwijsomgeving
- Werken met individuele groepsleraren in de reguliere onderwijsomgeving
- Werken met ouders met een speciaal kind in een reguliere onderwijsomgeving
- Werken aan de eigen ontwikkeling
- Werken binnen de reguliere school
- Werken in de interne omgeving
- Werken in de externe omgeving

De beroepsrollen van een ambulant begeleider zijn als volgt geformuleerd:

- Interpersoonlijk handelen (de relationele rol)
- Proces(sen) begeleiden (de ondersteunende rol)
- Expertise overdragen (de informerende rol)
- Vormgeven aan ondernemerschap (de klantgerichte rol)

Persoonlijk meesterschap.

We zien dat er op deze manier een beroepskader wordt geformuleerd waarbinnen de leraar en de ambulant begeleider zijn of haar werk kan doen en zich kan ontwikkelen tot een vakman. Iemand die 'goed is in zijn vak'. In dit verband wordt ook wel gesproken over persoonlijk meesterschap, een persoonlijk vermogen tot goede beheersing van het vak. Persoonlijk meesterschap is nooit af. Er is geen eindresultaat. Het gaat verder dan bekwaamheden en vaardigheden, hoewel het daar wel op gebaseerd zal zijn. De bekwaamheid is geen product, maar een proces met een blijvende nieuwsgierigheid naar verdere groei en ontwikkeling.

Het begrip persoonlijk meesterschap sluit aan bij de opvattingen over het goede leven van Aristoteles. In het

Aristotelisch wereldbeeld wordt gedacht vanuit het levend wezen. Elk levend wezen heeft een functie en streeft naar iets. Bij de mens is dat het vermogen tot rationeel handelen. En het goede leven van een mens is volledig rationeel actief leven. Hiermee geeft Aristoteles een opvatting van de menselijk aard die richtinggevend is voor de kwaliteit van leven van de mens, met als twee belangrijkste denkbeelden:

- de capaciteit van de rede, een unieke eigenschap van mensen,
- elke mens kent intrinsiek waardevolle zaken als gezondheid, gevoed zijn, huisvesting, onderwijs.

De opdracht die Aristoteles de mens meegeeft in het kader van het goede leven is om met behulp van de capaciteit van de rede het goede te ontdekken of te herkennen. Een opdracht die gekenmerkt wordt door - op basis van steeds weer nieuwe ervaringen in het leven - blijven zoeken, blijven ontdekken en blijven herkennen. We zien dit streven terug in het persoonlijk meesterschap van de leraar of de ambulante begeleider. Het vertrekpunt is het beroepsprofiel. Naarmate iemand dit profiel heeft doorleefd, ervaring heeft opgedaan, nieuwe vaardigheden heeft ontwikkeld en zijn eigen overtuigingen ter discussie durft te stellen zal dit meesterschap beter zichtbaar worden.

Hoe kunnen de leraar en de ambulante begeleider hun professionele autonomie uitoefenen?

Autonomie is een begrip dat oorspronkelijk gebruikt werd als aanduiding voor de politieke onafhankelijkheid van staten. Pas in de jaren voorafgaand aan de Franse Revolutie wordt het een aanduiding voor personen. Immanuel Kant (1724-1804) geeft autonomie de betekenis van zelfbepaling van de menselijke wil. Autonomie betekent vanaf Kant de vrijheid van de wil om zichzelf te bepalen tegenover het begrip heteronomie waarbij de wil door iets of iemand anders wordt bepaald. Kant spreekt over 'zichzelf de wet stellen', waarbij Kant dacht aan een algemene (universele) wet. Tegenwoordig vatten we autonomie vooral op als de persoonlijke zelfbepaling van de individuele mens. Met andere woorden de vrijheid van ieder mens om voor zichzelf eigen regels te kiezen. We respecteren elkaar daarin zolang we geen hinder ondervinden van de autonomie van de ander.

Professionele autonomie voegt hier nog een belangrijk gegeven aan toe. Het betreft hier zoals we hebben gelezen, de autonomie van de professie, in dit geval van het beroep van leraar of ambulante begeleider. We hebben gezien dat professionele autonomie dan wordt opgevat als het naleven van de algemeen geldende regels van een bepaalde beroepsgroep. Met andere woorden als je voor het beroep van leraar kiest, dan kies je - als autonoom individu - voor de regels van dat beroep. Je legt jezelf de regels op van het beroep leraar. Of, in het geval van ambulante begeleiding van het beroep ambulante begeleider. Professionele autonomie geeft

ons dan de ruimte (of legt ons de zelfgekozen beperking op) om keuzes te maken en te handelen op basis van:

- de twee basisregels: het kwade vermijden, het goede bevorderen en de cliënt goed informeren en om toestemming vragen
- het beroepsprofiel
- kennis en ervaring
- advies van deskundigen
- een afgewogen beslissing in overleg met collega's.

Kiezen voor persoonlijk meesterschap betekent een bewuste keuze maken voor het beroepsprofiel leraar speciaal onderwijs of voor het beroepsprofiel ambulante begeleider. Als leraar ben je zelf het belangrijkste instrument in de uitoefening van je beroep. Deskundigheid betekent dan ook dat je ervoor zorgt dat dit instrument zo goed mogelijk werkt en optimaal functioneert. Die zorg begint met de bewustwording van je eigen functioneren. Zijn je motieven om dit beroep uit te oefenen nog zuiver? Ben je voldoende gemotiveerd om aandacht te geven aan de leerling in zijn leer- en ontwikkelingsproces? Ben je voldoende communicatief betrokken bij leerlingen en kun je respect opbrengen voor hun identiteit? Voel je je voldoende verantwoordelijk voor het leerproces van de leerlingen en ben je bereid tot het afleggen van verantwoording?

Als je je bewust bent van je opvattingen kun je goed deelnemen aan de normatieve discussies in je team. Hulpmiddelen om je voldoende bewust te worden van je functioneren zijn onder andere intervisie en werkbegeleiding. Zij geven je de mogelijkheid je van je functioneren bewust te worden en te blijven en ondersteunen de collegiale samenwerking. Dit is de plaats waar op zich begrijpelijke vragen als "leer mijn kind lezen dit jaar", "ik wil dat mijn kind straks naar de havo kan" of "zorg dat mijn dochter straks een stage heeft bij een kapperszaak" besproken kunnen worden.

Een beroepsprofiel behoort vooral een steun in de rug te zijn en geen controlemiddel. Het persoonlijk meesterschap vraagt van de leraar of de ambulante begeleider dat hij morele dilemma's onder ogen durft te zien. Dat hij met kennis van zaken dilemma's durft te bespreken met collega's of met de werkbegeleider. Zodat de keuzes die gemaakt moeten worden om uit een dilemma te kunnen komen gemotiveerd kunnen worden vanuit het beroepsprofiel. Op die manier kunnen we aan ouders en leerlingen laten zien dat we niet iets zomaar willekeurig doen, maar dat ons handelen gebaseerd is op een stevig fundament van beroepsregels. **VHZ**

Een literatuurlijst is opvraagbaar bij de redactie.

Informatie over de auteur

Drs. Rob Boerman is groepsdirecteur bij de Koninklijke Auris Groep en daar verantwoordelijk voor de groepen Voortgezet Speciaal Onderwijs en Begeleiding & Behandeling. Daarnaast is hij lid van het bestuur van Siméa en docent bij Fontys OSO. Hij publiceert regelmatig over filosofische en ethische kwesties. Hij is bereikbaar op r.boerman@auris.nl